

Rereading Memories or a New Experience: A Critical Review of the Theory of Rereading Memories in Near-Death Experiences*

Hamidreza Shakerin

Professor, Department of Logic of Understanding Religion, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran. shakerinh@gmail.com

Abstract

This Paper Offers the first comprehensive critique of the naturalistic psychological explanation that interprets near-death experiences (NDEs) as mere rereading or reconstruction of brain-stored memories. Physicalists claim that classic NDE features—out-of-body perception, tunnel experience, life review, luminous beings—are nothing but neural reactivation of archived personal engrams under clinical-death stress. Shakerin distinguishes two variants: reincarnation-linked memories (rooted in metempsychosis) and current-life memory replay. Employing library research and rational-analytical evaluation, he demonstrates that neither variant succeeds. The reincarnational account lacks empirical support and deviates from the established NDE core pattern. The current-life variant collapses under veridical data (accurate perceptions of hidden objects, surgical details during flat EEG), perceptual anomalies (360° vision, undistorted underwater sight, hyper-speed life review without blur), reports by congenitally blind individuals who gain sight, children’s accounts of unknown deceased relatives, shared experiences across cultures and physiology, and profound post-experiential transformations unexplained by ordinary reminiscence. The hypothesis rests on false analogies, contradicts known neurophysiology and optics, and cannot accommodate present-time or future-oriented information later verified. Shakerin concludes that NDEs resist reduction to memory reconstruction, thereby supporting non-material soul dualism and afterlife beliefs while falsifying anthropological physicalism.

Original Research

Received: 2025/07/19; Received in revised form: 2025/10/01; Accepted: 2025/11/10; Published online: 2025/11/25

Shakerin, H. (2026). Rereading Memories or a New Experience: A Critical Review of the Theory of Rereading Memories in Near-Death Experiences. *Journal of Philosophical Theological Research*, 27(4), 35-62 <https://doi.org/10.22091/jptr.2025.13323.3329>

© the author

Keywords: Near-Death Experience, Naturalism, Memory Rereading, Memory Reconstruction, Veridical Perception, Soul Dualism

Introduction

Near-death experiences have been documented since antiquity and entered systematic study with Raymond Moody's 1975 seminal work. Individuals who reach clinical death—loss of vital signs and medical certification of death—yet revive report vivid, structured encounters in another realm. Core components include feelings of peace, out-of-body travel, passage through a tunnel, life review, meetings with luminous beings, and reluctance to return. Philosophers of religion and theologians increasingly ask whether these reports, assuming reporter sincerity and actual occurrence, constitute genuine perceptions of a non-material reality or mere brain-generated illusions. Naturalistic explanations fall into socio-cultural, physiological, or psychological categories. Among the psychological accounts, the memory-reconstruction hypothesis asserts that NDEs are simply the brain's rereading of previously archived memories under extreme conditions. This paper provides the first independent, comprehensive critique of that specific hypothesis, demonstrating its scientific, phenomenological, and logical failure and defending the transcendent, veridical character of NDEs.

The Memory Reconstruction Hypothesis and Its Two Variants

The hypothesis appears in two main forms. The first ties NDE elements—especially life review—to memories of previous incarnations, drawing from reincarnation doctrines originating in Vedic and Upanishadic thought. It suggests that experiencers relive past lives stored in the soul or subtle body. This variant, however, possesses no empirical corroboration, appears in only scattered reports, and is absent from Moody's extensive database; Moody himself found no direct evidence of reincarnation. Core NDE patterns do not revolve around past bodies, rendering the connection an unsupported speculation.

The second and more widespread variant claims that NDEs reconstruct memories from the experiencer's current life. The tunnel is interpreted as a replay of birth (emerging from the womb), while life review is rapid neural reactivation of stored visual and emotional engrams. Under clinical death, the dying brain supposedly replays archived experiences, creating the illusion of transcendence. Shakerin subjects both variants to rigorous examination, showing that neither withstands scrutiny.

NDEs contain numerous elements that exceed ordinary personal memory. Veridical perceptions—accurate observations of distant or concealed events

(e.g., a shoe on a high ledge later confirmed, precise surgical instruments during Pam Reynolds' flat-EEG operation)—concern present-time information unavailable through normal senses or prior knowledge. Such data cannot be reconstructed from archived memories because they were unknown to the experiencer at the time of storage.

Perceptual anomalies further refute the hypothesis. Life reviews unfold in “hyper-reality”: decades of events, including minute details and associated emotions, occur in seconds with perfect three-dimensional clarity and stable temporal flow. Known neurophysiology cannot support the required frame rates (e.g., replaying one day's visual input in one second demands over 200,000 fps without blur or stroboscopic distortion), yet experiencers report pristine, undistorted vision. Visual geometry violates optics: distant objects remain as sharp as near ones; underwater scenes appear undistorted (contrary to refraction, scattering, and depth-distortion documented in vision science); 360° panoramic vision occurs without head movement; and intense light is viewed directly without retinal damage or discomfort—phenomena absent from ordinary visual memory.

Congenitally blind individuals, who lack any visual memory or even visual dreams, report clear, accurate sight during NDEs (e.g., Vicki's case, in which she identified her wedding ring and described room details later verified). This “mindsight” cannot derive from stored visual engrams. Children's NDEs similarly feature veridical elements (e.g., meeting an unknown deceased sibling later confirmed by parents) despite minimal life experience, contradicting reliance on personal archives.

Shared NDEs—identical experiences reported simultaneously by multiple individuals, including deathbed witnesses—cross-cultural consistencies (tunnel, luminous beings), and profound transformative effects (radical value shifts, loss of death fear, heightened empathy) far exceed any known effects of ordinary memory recall. The hypothesis commits multiple false-analogy fallacies, ignores data contradicting established neurophysiological and optical laws, and offers no mechanism for future-oriented or previously unknown information later corroborated.

Conclusion

Shakerin demonstrates that the memory-reconstruction hypothesis fails to explain near-death experiences. It lacks empirical support, conflicts with verified data and scientific laws, and rests on strained analogies that overlook qualitative differences between NDEs and ordinary memory recall. Veridical perceptions, reports by the congenitally blind, children's accounts, shared experiences, and transformative impacts all point beyond brain function to

independent consciousness and a non-material soul. NDEs thus constitute genuine evidence for dualist anthropology and postmortem survival, decisively undermining physicalist reductionism. This critique highlights the necessity for philosophy of religion and theology to engage NDE evidence on its own terms rather than dismiss it through unsubstantiated naturalistic models. Future research must address these veridical and transcendent dimensions explicitly.

References

- Gibson, J. J. (1950). *The perception of the visual world*. The Riverside Press Cambridge, Massachusetts Printed in the U.S.A.
- Greyson, B. (2021). *After: A doctor explores what near-death experiences reveal about life and beyond*. St. Martin's Essentials.
- Greyson, B., & Bush, N. E. (1992). Distressing near-death experiences. *Psychiatry*, 55(1), 95-110. <https://doi.org/10.1080/00332747.1992.11024583>
- Lommel, P. van. (2010). *Consciousness beyond life*. HarperCollins.
- Miller, S. (2020a). Naturalistic explanations for near-death experiences. In F. Kianzadeh (Trans.), *Life after death*. Parsik. [In Persian]
- Miller, S. (2020b). Do near-death experiences provide evidence for the existence of God? In F. Kianzadeh (Trans.), *Life after death*. Parsik. [In Persian]
- Morse, M., Castillo, P., Venecia, D., Milstein, J., & Tyler, D. C. (1986). Childhood near-death experiences. *American Journal of Diseases of Children*, 140(11), 1110-1114. <https://doi.org/10.1001/archpedi.1986.02140250036031>
- Muldoon, S. J., & Carrington, H. (1929). *The projection of the astral body*. Rider & Co.
- Ring, K., & Cooper, S. (1997). Near-death and out-of-body experiences in the blind: A study of apparent eyeless vision. *Journal of Near-Death Studies*, 16 (2), 101-147.
- Ring, K., & Cooper, S. (1999). *Mindsight: Near-death and out-of-body experiences in the blind* [Monograph]. William James Center for Consciousness Studies, Institute of Transpersonal Psychology.
- Sartori, P. (2008). *The near-death experiences of hospitalized intensive care patients*. The Edwin Mellen Press.
- Tart, C. (2006, April 5). *A future for dualism as an empirical science?* [Conference presentation]. Institute of Transpersonal Psychology, Palo Alto, CA, United States.

بازخوانی خاطرات یا تجربه‌ای نوین؛ بررسی انتقادی نگره‌ بازخوانی خاطرات در تجربه‌ نزدیک به مرگ

حمیدرضا شاکرین

استاد گروه منطق فهم دین پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران.

shakerinh@gmail.com

چکیده

علمی. پژوهشی

تجربه نزدیک به مرگ از تجربه‌های دیرپای بشری است که گزارش‌های متعددی از آن از دوران باستان تاکنون وجود دارد. اکنون از مسائل مهمی که فلسفه دین و الهیات جدید در این زمینه پی می‌جوید معنای این تجربه‌ها و نقش آنها در اثبات برخی از باورهای دینی مانند نفس فراقی‌یکی انسان و حیات پس از مرگ است. در این میان رویکرد طبیعت‌گرا تلاش چندجانبه‌ای برای تبیین طبیعی با نگاهی تقلیل‌گرایانه و فیزیکی‌الیستی را جستجو کرده است. از جمله این تلاش‌ها توضیح تجربه نزدیک به مرگ به مثابه بازخوانی و بازسازی تجربه‌های بایگانی‌شده در مغز است. با توجه به اهمیت این مسئله در مواجهه با باورهای دینی، تحقیق پیش رو بر آن است تا دیدگاه یادشده را در معرض بررسی و سنجش قرار دهد. روش تحقیق در مقام گردآوری کتابخانه‌ای و در مقام داوری عقلی-تحلیلی خواهد بود. ماحصل تحقیق این است که دیدگاه یادشده به هیچ روی در تبیین این تجربه‌ها کامیاب نیست، بلکه از سویی فاقد پشتوانه‌های معتبر علمی است و از دیگر سو به جهات متعددی گرفتار قیاس مع الفارق است.

کلیدواژه‌ها: تجربه نزدیک به مرگ، طبیعت‌گرایی، بازخوانی خاطرات، بازسازی خاطرات.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

شاکرین، حمیدرضا. (۱۴۰۴). بازخوانی خاطرات یا تجربه‌ای نوین؛ بررسی انتقادی نگره بازخوانی خاطرات در تجربه نزدیک به مرگ.

پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۲۷(۴)، ۳۵-۶۲. <https://doi.org/10.22091/jptr.2025.13323.3329>

مقدمه

شماری از کسانی که تا مرگ بالینی پیش رفته، سپس به حیات دنیوی بازمی‌گردند، از مشاهدات و تجربه‌هایی شگفت‌انگیز در جهانی دیگر سخن می‌گویند. منظور از مرگ بالینی وضعیتی است که بنا بر معاینات پزشکی شخص علائم حیاتی را از دست داده و گواهی فوت وی صادر شده است، اما به نحو پیش‌بینی‌ناپذیری به حیات دنیوی بازمی‌گردد. این حالت در برابر مرگ زیستی قرار دارد که گسست کامل روح از بدن و وضعیتی برگشت‌ناپذیر است. بدین روی اغلب تجربه‌های نزدیک به مرگ را کسانی نقل می‌کنند که به لحاظ پزشکی مرگشان به ثبت رسیده، اما به زندگی برگشته‌اند. در عین حال، به دلیل پاره‌ای ابهامات، برخی محققان کاربرد عبارت «وضعیت نزدیک به مرگ»^۱ را به جای مرگ بالینی ترجیح می‌دهند (Elsaesser, 1997, p. 1).

ریموند مودی^۲ برای نخستین بار در سال ۱۹۷۵ این پدیده را با اصطلاح «تجربه نزدیک به مرگ» (NDE)^۳ مورد بررسی علمی قرار داد (Bryant & Peck, 2009, p. 773) و به بیان ویژگی‌ها و مؤلفه‌های آن پرداخت. شماری از این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از (۱) احساس مرگ، (۲) احساس آرامش و بی‌دردی، (۳) احساس خروج از بدن، (۴) تجربه تونل، (۵) دیدار با اشخاص نورانی و ملاقات با آشنایان، (۶) مرور زندگی، (۷) زمان و مکان غیرمادی، (۸) اکراه از بازگشت (Moody, 1978, p. 9).

مودی و دیگر پژوهشگران در برخی آثار خود مؤلفه‌های دیگری را تا بیش از هجده عنوان افزوده (فاکس، ۱۳۹۹، ص ۶۸-۷۳) و در عین حال یادآور شده‌اند که همه این مؤلفه‌ها به ندرت در یک تجربه واقع می‌شود و بیشتر آنها صرفاً شامل برخی از امور یادشده هستند.

از مسائل مهم در رابطه با تجربه‌های نزدیک به مرگ ارزش صدق و اعتبار معرفتی آن است. مسئله این است که پس از فرض صدق اخلاقی گزارشگران و فرض وقوع چنین تجربه‌هایی، حقیقتاً باید آنها را توهم انگاشت یا تجربه‌ای واقعی که همچون تجربه‌های عادی انسان از واقعیتی وری خود حکایت می‌کند؟

بنا به گزارش مارک فاکس در سال‌های پس از ۱۹۷۵ تلاش‌های زیادی صورت گرفت تا نشان داده شود ادعاهای تجربه‌کنندگان نزدیک به مرگ درباره مشاهداتشان در زمانی که به حتم از بدنشان جدا بوده‌اند، درست بوده است. تا اواخر دهه ۱۹۹۰، حجم بزرگی از پژوهش‌هایی به دست آمد که مدعی بودند می‌توانند نشان دهند بسیاری از تجربه‌کنندگان نزدیک به مرگ، هنگام آن تجربه، به‌واقع از ارتقای

1. near-death state
2. Raymond Moody
3. near death experience

ادراکی آشکاری بهره‌مند بوده‌اند (فاکس، ۱۳۹۹، ص ۵۷-۵۸). اکنون به نظر می‌رسد تجربه‌های نزدیک به مرگ حداقل دلیلی کافی برای اثبات وجود نفس فرامادی انسان، امکان آگاهی مستقل از مغز و سیستم عصبی و حیات پس از مرگ فراهم می‌آورد و به‌وضوح فیزیکیالیسم انسان‌شناختی را ابطال می‌کند. در مقابل، فیزیکیالیست‌ها و طبیعت‌گرایان تجربه نزدیک به مرگ را به لحاظ علمی و طبیعی تبیین‌پذیر می‌دانند و معتقدند این پدیده بر هیچ واقعیت فراطبیعی از جمله نفس فرامادی انسان دلالت ندارد. تبیین‌های طبیعی مورد نظر ایشان به سه گروه فرهنگی-اجتماعی، فیزیولوژیک و روان‌شناختی تقسیم‌پذیر است. از جمله تبیین‌های روان‌شناختی این است که تجربه‌های یادشده چیزی جز بازسازی و بازخوانی خاطرات پیشین نیست. این خاطرات در شرایط بحرانی در سیستم عصبی انسان برانگیخته و پردازش می‌شود. مقاله پیش رو بر آن است تا این گمانه را به روش داده‌کاوی مورد ارزیابی قرار دهد و صحت و سقم آن را به لحاظ علمی بررسی کند. گفتنی است، اگرچه مطالب محدود و پراکنده‌ای در برخی از تحقیقات پیرامون این گمانه می‌توان یافت، تا آنجا که نویسنده در منابع فارسی، عربی و انگلیسی رصد کرده است، هیچ تحقیقی به طور مستقل این نظریه را مورد نقد و ارزیابی قرار نداده، و اثر پیش رو نخستین پژوهش مستقل و جامع در این زمینه است. به هر روی این نظریه به دو گونه قابل طرح است:

خاطرات چرخه‌های پیشین حیات

این دیدگاه ریشه در نظریه تناسخ دارد. تناسخ را به «بازتن‌یابی» یا انتقال نفس ناطقه از بدنی به بدن دیگر معنا کرده‌اند (نک. البعلبکی، ۱۹۹۰، ج ۱، مادة التقمص). هند از مهم‌ترین سرچشمه‌های این تفکر، فرهنگ، فکر و فلسفه است. هندیان عصر ودایی، در مقابل جهان دیگر، به این جهان دلبسته بودند. این مسئله در دعا‌های مستمر آنان برای زندگی دراز و نعمات آن و توصیف این جهان به عنوان «گرامی‌ترین» یا «جهان جاودانگی» آشکار است (کریشنن، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۳)، و در آثاری مانند اوپانیشادها (اوپانیشادها، ۱۳۵۶، ص ۷۸-۸۰، ۱۰۱-۱۰۲) نیز تناسخ‌باوری به‌خوبی مشهود است (نک. ویسی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۴-۳۵۲؛ نجاتی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۵-۱۳۰).

نظریه تناسخ از جهات مختلف فلسفی، الهیاتی و علمی مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته و بطلان آن آشکار شده است. با توجه به این که هدف اصلی این مقاله نقد نگره طبیعت‌گرایانه درباره تجربه‌های نزدیک به مرگ است، اکنون فارغ از صحت و سقم اصل تناسخ، به اختصار اشکالاتی را در مورد نسبت تجربه‌های نزدیک به مرگ با خاطرات مبتنی بر نظریه تناسخ بازگو و از آن گذر خواهیم کرد:

۱. فقدان شواهد تجربی. هیچ شاهد علمی و مدرک عینی برای اثبات رابطه تجربه‌های نزدیک به

مرگ با زندگی در ادوار پیشین وجود ندارد.

۲. خروج از هسته مشترک. در هیچ یک از نظریات مختلف در باب تجربه نزدیک به مرگ، دیدن زندگی‌های پیشین و در بدن‌های مختلف به عنوان هسته مشترک بیان نشده و گزارش‌هایی دال بر دیدن زندگی‌های پیشین تنها محدود به چند گزارش است (نک. فلاحتی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۲۹-۳۴۹). دکتر مودی شاخص‌ترین چهره در زمینه ثبت گزارش‌های تجربیات نزدیک به مرگ اعتراف می‌کند در مواردی که با آنها برخورد کرده به نشانه‌ای از مسئله تناسخ دست نیافته است (مودی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۹).

خاطرات زندگی کنونی

ذهن انسان در شرایطی می‌تواند به سرعت خاطرات انباشته پیشین را مرور و بازخوانی کند. بر این اساس شماری بر این گمان‌اند که برخی مؤلفه‌های تجربه نزدیک به مرگ مانند مرور زندگی از همین قبیل است. همچنین ادراکاتی از قبیل حرکت در تونل تاریک به سوی نور می‌تواند صرفاً ناشی از احیای خاطره لحظه خروج از جهان تنگ و تاریک جنینی و آمدن به این دنیای فراخ و روشن باشد که در حافظه شخص بازسازی شده است (Redding, 1991, pp. 145-169).

بررسی و نقد

گمانه فوق از جهات مختلفی جای نقد دارد.

تجربه‌ای فراتر

شمار زیادی از رویدادهایی که دارندگان تجربیات نزدیک به مرگ گزارش می‌کنند فراتر از خاطرات شخصی آنها و برخی از آنها اساساً متفاوت با تجربه عام بشری در این جهان هستند. به عبارت دیگر، تجربه‌های دیداری ما در این جهان محدودیت‌های بسیاری دارد که تجربه نزدیک به مرگ مقید به آنها نیست، بدون این که خدشه‌ای بر صحت و درستی آنها وارد باشد. برخی از وجوه مغایر و فراسوی تجربه‌های پیشین شخصی یا عمومی به شرح زیر است:

۱) تفاوت در نرخ نمایش. همه ما درکی شهودی از یادآوری برخی خاطرات از گذشته‌های دور و نزدیک زندگی خود داریم. اما به نظر می‌رسد فرق روشنی است بین مرور ذهنی خاطرات جستجوگر ریخته با گزارش‌های دارندگان تجربیات نزدیک به مرگ، به این دلیل که ایشان از مشاهده دقیق، عینی، پیوسته و حتی بعضاً زندگی دوباره از دوران جنینی تا هنگام وقوع تجربه را حکایت کرده‌اند، که ده‌ها سال زمان

می‌برد. همه این امور در جهانی فرازمانی رخ می‌دهد و اگر بخواهیم وقوع آنها را با مقیاس زمان معهود این جهانی اندازه‌گیری کنیم همه در کسری از ثانیه رخ داده‌اند. اکنون چند سؤال پدید می‌آید:

(۱) اگر مرور آن همه خاطرات کار مغز و اعصاب و روان فیزیولوژیک باشد، با توجه به این که فعالیت‌های مغزی زمانمند هستند، سیستم عصبی باید با چه سرعتی عمل کند که خاطرات انباشته ده‌ها ساله را یک‌جا و در یک لحظه مرور و بازخوانی کند؟ از نظر علمی، چگونه می‌توان این سرعت عمل را شناسایی کرد و توضیح داد.

(۲) فرض کنیم سیستم عصبی می‌تواند با سرعت بسیار بالایی خاطرات زندگی را به ترتیب حاضر و در لحظه‌ای در معرض بازخوانی قرار دهد، این شبیه به فیلمی است که تصاویر تشکیل‌دهنده آن با سرعتی بیشتر از حالت عادی نمایش داده می‌شود. از طرف دیگر، نرخ نمایش باید متناسب با نرخ تصویربرداری باشد و در غیر این صورت هر اندازه سرعت نمایش بر سرعت تصویربرداری فزونی یابد وضوح و تمایز تصاویر آسیب بیشتری می‌بیند تا آنجا که صرفاً به یک تصویر درهم‌ریخته، تیره‌وتار و نامشخص تبدیل می‌شود. برای مثال، فیلمی که با ۲۴ فریم بر ثانیه (fps) تصویربرداری شده، اگر با نرخ ۱۰۰۰ فریم بر ثانیه نمایش داده شود، چند پدیده مهم رخ می‌دهد: (۱) فیلم بسیار نامفهوم دیده می‌شود، زیرا هر فریم از فیلم باید حدود ۴۲ بار پشت سر هم نمایش داده و تکرار شود تا این نرخ بالای پخش پُر شود ($1000/24 \approx 41$)، در نتیجه حرکات به صورت پرش‌های بسیار سریع دیده می‌شوند و فیلم در کسری از زمان واقعی تمام می‌شود (مثلاً یک فیلم ۱۰ دقیقه‌ای در کمتر از ۱۵ ثانیه)؛ (۲) چشم انسان (که معمولاً تا حدود ۶۰ فریم بر ثانیه را تشخیص می‌دهد) نمی‌تواند این سرعت را پردازش کند، و در نتیجه ممکن است تصویر محرک‌های نوری عجیب (مثل اثر استروبوکوپیک) ایجاد کند، گویی که فیلم لرزان یا تکه‌تکه است؛ (۳) مغز انسان به تماشای فیلم‌ها با نرخ استاندارد (۲۴-۶۰ فریم بر ثانیه) عادت دارد، و وقتی فریم‌ها با سرعت غیرممکن نمایش داده می‌شوند، به لحاظ روان‌شناختی مغز نمی‌تواند آن را یک حرکت پیوسته تشخیص دهد و در نتیجه احساسی ناخوشایند یا گیج‌کننده ایجاد می‌شود. به این دلایل، در عمل چنین نرخ نمایشی بی‌معناست (Poynton, 2012).

اکنون فرض کنیم سیستم عصبی ما تجربه‌های دیداری ما را با سرعتی برابر با ۲۴ فریم بر ثانیه تصویربرداری کرده باشد. حال اگر قرار باشد فقط خاطرات دیداری یک شبانه روز را در یک ثانیه نشان دهد باید با سرعتی برابر با ۲۰۷۳۶۰۰ فریم بر ثانیه آن را به نمایش گذارد، زیرا هر شبانه‌روز مشتمل بر ۸۶۴۰۰ ثانیه است. حال چه رسد که آن را ضرب در ماه‌ها و سال‌ها بکنیم. در نتیجه به نظر می‌رسد این که خاطرات یک عمر در کسری از ثانیه بازخوانی شود، بدون این که درک توالی و سرعت گذر حوادث تغییری بکند یا وضوح آنها کاهش یابد، صرفاً در جهانی فرازمانی امکان‌پذیر است و نمی‌توان آن را به

صورت طبیعی محض تبیین کرد.

دکتر ریموند مودی، پدر پژوهش‌های علمی درباره تجربه نزدیک به مرگ، در کتاب مشهور خود، زندگی پس از زندگی، با ارائه شرح دقیقی از پدیده مرور زندگی توضیح می‌دهد که غالب تجربه‌گران گزارش می‌کنند در یک لحظه تمام زندگی خود را به صورت سه‌بعدی، زنده و با تمام جزئیات مربوط به هر واقعه دیده و تجربه کرده‌اند. در این مرور، به رغم سرعت بالای آن، هر تصویر درک و تشخیص داده می‌شود و فوق‌العاده واضح و واقعی است. جالب این که حتی احساسات و عواطف مرتبط با تصاویر نیز ممکن است هنگام مشاهده آنها دوباره تجربه شوند. او می‌گوید «برخی از کسانی که با آنها مصاحبه کردم ادعا می‌کنند هر کاری که تا به حال انجام داده بودند - از بی‌اهمیت‌ترین تا معنادارترین - در این مرور وجود داشت. برخی دیگر توضیح می‌دهند که آنچه دیده‌اند عمدتاً نکات برجسته زندگی آنها بوده است» (Moody, 1975, pp. 58-60). بروس گریسون نیز در کتاب سپس...، که خلاصه‌ای از دهه‌ها تحقیق دقیق است، در فصل مربوط به مرور زندگی، به تحلیل این پدیده از جنبه‌های مختلف پرداخته است (Greyson, 2021, pp. 36-45). حتی اگر تأکید برخی از تجربه‌گران بر مرور تمام زندگی و جزئیات آن قدری مبالغه‌آمیز بنماید، همان مقداری که واقعاً ملاحظه کرده و با جزئیات و طول و تفصیل آن را گزارش می‌کنند چنان گسترده است که به لحاظ نرخ نمایش با تبیین‌های طبیعی و خاطرات دیداری ما سازگاری ندارد.

۲) تفاوت در هندسه بینایی. به لحاظ چشم‌انداز فیزیکی و قواعد اپتیک ما تصاویر مرئی را در فاصله نزدیک بزرگ‌تر و واضح‌تر می‌بینیم. در مقابل، هر اندازه شیئی مرئی دورتر باشد آن را کوچک‌تر، با کنتراست و وضوح کمتر و به تدریج دارای رنگ واحد می‌بینیم تا کم‌کم همین هم محو شود. به بیان دیگر، وقتی نوری از یک جسم (مثلاً هواپیما) به چشم ما می‌رسد، زاویه‌ای که آن نور با محور دید چشم تشکیل می‌دهد، با افزایش فاصله کوچک‌تر می‌شود. مغز ما ابتدا این زاویه کوچک‌تر را به معنای جسم کوچک‌تر تفسیر می‌کند. این مسئله ناشی از قانون معکوس مربع فاصله در فیزیک نور است که توضیح می‌دهد شدت نور دریافتی از یک جسم با مربع فاصله نسبت عکس دارد. هرچه جسم دورتر باشد، نور کمتری از آن به چشم می‌رسد و این به درک کوچک‌تر بودن آن کمک می‌کند (See Pedrotti et al, 2017).

افزون بر این، ذرات هوا و پراکندگی نور باعث می‌شوند اجسام دور با کنتراست کم، محو و با رنگ‌های مایل به آبی دیده شوند. این پدیده به مغز ما علامت می‌دهد که جسم دورتر است و بنابراین کوچک‌تر به نظر می‌رسد، حتی اگر اندازه واقعی آن تغییری نکرده باشد. بر همین اساس، افق دید ما در این جهان محدود است و از فاصله‌ای به بعد قادر به دیدن نیست. این در حالی است که بر اساس گزارش‌های متعدد تجربه‌های نزدیک به مرگ این گونه نبوده و بر خلاف تجربه انباشته ما در آن دور و نزدیک کاملاً یکسان مشاهده می‌شوند. نمونه‌ای از این مسئله در فرازهای بعدی از جمله تجربه ویکی خواهد آمد.

۳) تفاوت تصویر در آب. تصاویری که ما در آب مشاهده می‌کنیم و خاطره دیداری ما با آن آشنا است با نحوه مشاهده آنها در تجربه‌های نزدیک به مرگ تفاوت‌هایی دارد. از آن جمله است این که تصاویر در آب غیرواقعی، شکسته، تار یا تحریف‌شده به نظر می‌رسند. این اثرات معمولاً ناشی از عوامل زیر هستند: (۱) انکسار نور.^۱ وقتی نور از هوا به آب وارد می‌شود، یا برعکس، سرعت آن تغییر می‌کند و این باعث شکست نور می‌شود. این شکست مسیر نور را تغییر می‌دهد و موجب می‌شود تصویر زیر آب یا روی آب کج و معوج یا جابه‌جاشده به نظر برسد. (۲) تلاطم سطح آب.^۲ اگر سطح آب ناآرام باشد (مثل موج‌های کوچک یا جریان آب)، نور به صورت نامنظم منعکس و منکسر می‌شود. این باعث می‌شود تصویر چین‌وچروک‌دار یا درهم‌ریخته به نظر برسد. (۳) پراکندگی نور.^۳ ذرات معلق در آب (مثل گل‌ولای، جلبک یا حباب‌های هوا) می‌توانند نور را پراکنده کنند و باعث تار یا مبهم شدن تصویر شوند. هرچه آب کدرتر باشد، این اثر بیشتر است. (۴) اعوجاج ناشی از عمق.^۴ در آب‌های عمیق‌تر، نور مسیر طولانی‌تری طی می‌کند و ممکن است چندین بار شکسته یا جذب شود. این می‌تواند باعث تغییر شکل شدید تصاویر شود، گاهی حتی به شکل کاریکاتور یا اشیای کش‌آمده. (۵) انعکاس‌های اضافی.^۵ نور خورشید یا منابع نوری دیگر ممکن است روی سطح آب بازتاب شود و بخشی از تصویر زیر آب را محو یا بیش از حد روشن کند (See Atchinson *et al*).

آنچه گفته شد بر خلاف تجربه‌های نزدیک به مرگ است که بر اساس گزارش‌های موجود، تصاویر مرئی در آب کاملاً صاف و شفاف دیده می‌شوند و از نظر وضوح با تصاویر خارج از آب تفاوتی ندارند. به این دلیل نمی‌توان آنها را صرفاً بازنمایی خاطرات یا ترکیب آن با توهم انگاشت، زیرا اولاً این نحوه از مشاهده فاقد سابقه در خاطرات ما است؛ ثانياً با واقعیت عینی و خارجی اشیاء تطابق کامل دارد و میزان شفافیت و سطح نمایش جزئیات در آن اغلب واقعی‌تر از ادراکات معمولی و به تعبیری در سطح فراواقعیت^۶ است. ویلیام بولمن در کتاب خود به نام ماجراهای فراتر از بدن^۷ موارد متعددی از این سنخ تجربه را بررسی کرده است (Buhlman, 2009).

۴) تفاوت در زوایای دید. مشاهده همزمان تمام زوایای یک جسم بدون تغییر زاویه دید یا استفاده از تکنیک‌های خاص (مانند هولوگرافی) در جهان فیزیکی ما ممکن نیست. این مسئله به چند عامل

-
1. refraction
 2. surface ripples
 3. scattering
 4. distortion due to depth
 5. glare and reflections
 6. hyper-reality
 7. adventures beyond the body

اساسی در فیزیک و زیست‌شناسی مربوط می‌شود: (۱) محدودیت‌های بینایی انسان. چشم انسان تنها می‌تواند نور منعکس شده از سطح اجسام را دریافت کند، و این نور معمولاً از یک جهت خاص به چشم می‌رسد. برای دیدن زوایای دیگر باید موقعیت دید خود را تغییر دهیم یا جسم را بچرخانیم. (۲) طبیعت سه‌بعدی اجسام و پرسپکتیو. اجسام فیزیکی سه‌بعدی هستند، ولی ما آنها را در یک تصویر دوبعدی (مثلاً روی شبکیه چشم یا صفحه نمایش) مشاهده می‌کنیم. این باعث می‌شود برخی زوایا به طور طبیعی پنهان بمانند، مگر این که از زوایای مختلف نگاه کنیم. (۳) محدودیت نور و سایه‌ها. نور معمولاً از یک جهت می‌آید و سایه‌هایی ایجاد می‌کند که بخش‌هایی از جسم را از دید پنهان می‌کند. حتی اگر نور از چند جهت بیاید، باز هم ممکن است برخی جزئیات به سبب تداخل سایه‌ها نامشخص بمانند (Gibson, 1950). به این دلیل ما در تجربه دیداری خود معمولاً نمی‌توانیم آن سوی اجسام یا پشت در بسته و دیوار را ببینیم. این در حالی است که گزارش‌های موجود از تجربه‌های نزدیک به مرگ خلاف این را نشان داده و تجربه‌گر به همه ابعاد و زوایای اشیاء، همچنین ورای در و دیوار، تسلط دارد و آنها را مشاهده می‌کند. این مسئله را مودی تحت عنوان تصاویر سه بعدی توضیح داده (Moody, 1975, pp. 58-60) و از نمونه‌های آن تجربه و یکی است که در ادامه خواهد آمد.

۵) چگونگی نور و مشاهده آن. نور شدید (مخصوصاً نور آبی-بنفش و فرابنفش) می‌تواند سلول‌های حساس شبکیه و به‌ویژه سلول‌های مخروطی و استوانه‌ای را تخریب کند. به این دلیل، بر اساس حکمت بالغه الهی، چشم انسان طوری طراحی شده که از نور شدید اجتناب کند. پلک زدن، تنگ شدن مردمک و احساس ناراحتی همگی سازوکارهایی دفاعی هستند تا از آسیب بینایی جلوگیری کنند (See Palmer, 1999). از این رو ما در تجربه دیداری خود معمولاً سابقه خیره شدن به نور قوی را نداریم. اما در تجربه‌های نزدیک به مرگ نگاه در نور قوی بدون هیچ مانع یا آسیبی رخ می‌دهد و این بر خلاف تجربه ما در این جهان است. به عبارت دیگر، در تجربه‌های نزدیک به مرگ مواجهه با یک نور بسیار درخشان یک ویژگی کلاسیک و تقریباً جهانی است. اما کیفیت این تجربه کاملاً با تجربه دنیوی ما متفاوت است. (۱) با درخشش فوق‌العاده زیاد چشم‌ها را نمی‌زند، خیره‌کننده نیست، و می‌توان مستقیماً و بدون هیچ احساس ناراحتی یا دردی به آن نگاه کرد. (۲) با وجود تماس طولانی با این نور، هیچ آسیب فیزیکی به چشم‌ها یا بینایی فرد وارد نمی‌شود. (۳) نوری است که خود «می‌بیند» و «می‌فهمد»؛ این نور صرفاً یک منبع روشنایی نیست. اغلب چنین توصیف شده که این نور هوشمند، آگاه و مملو از عشق و دانایی است. فرد احساس می‌کند که نور به درون او نگاه می‌کند و تمام زندگی او را می‌فهمد (See Ring, 1985a; 1985b; Ring, 2000).

۶) محدودیت میدان دید. ما در زندگی خود تجربه دیدن پشت سر خود را نداریم و این دلایلی

دارد. (۱) محدودیت میدان دید. میدان دید هر چشم به صورت جداگانه حدود ۱۵۰ درجه است و با همپوشانی دو چشم (دید دوچشمی) میدان دید افقی به حدود ۱۸۰ درجه می‌رسد. در نتیجه پشت سر (۱۸۰ تا ۳۶۰ درجه) خارج از این محدوده است و مغز تصویری از آن دریافت نمی‌کند (See Palmer, 1999). (۲) چیدمان بینایی انسان جلومحور است و چشم‌های او در جلوی سر قرار گرفته‌اند. (۳) محدودیت‌های حرکتی سر و چشم. انسان می‌تواند سر را تا حدود ۱۸۰ درجه بچرخاند و چرخش بیش از حد به گردن فشار می‌آورد. ضمناً عضلات چشم نیز محدودیت دارند و نمی‌توانیم چشم‌ها را به سمت پشت سر بچرخانیم. بنابراین هر گاه بخواهیم از پشت سر خود اطلاع پیدا کنیم یا باید تمام بدن خود را برگردانیم و یا از ابزارهایی مانند آینه استفاده کنیم. این در حالی است که گزارش‌های تجربیات نزدیک به مرگ گویای مشاهده همه اطراف تجربه‌گر بدون لزوم تغییر وضعیت یا استفاده از ابزارهای دیگر است و چنین چیزی پیشینه‌ای در خاطرات رایج ما ندارد. نمونه‌های متعددی از این موضوع را دکتر ملوین مورس در کتاب نزدیک‌تر به نور: درس‌هایی از تجربیات نزدیک به مرگ کودکان گزارش کرده است (See Morse, 2002).

(۷) **خاطره خروج از کالبد.** در خاطرات معمول و متداول ما تجربه بیرون شدن از کالبد و نگرستن به بدن خویش از بیرون و بالای پیکر خود جایی ندارد و تنها در وقایع خاصی مانند کشف و شهودهای عرفانی و تجربه‌هایی از سنخ تجربه نزدیک به مرگ و وقوع چنین پدیده‌ای گزارش شده است. بنابراین چگونه می‌توان چنین تجربه‌ای را بازسازی و بازخوانی خاطرات معمول گذشته دانست. نمونه‌هایی از این مورد در بندهای بعدی خواهد آمد (See Greyson, 2021, p. 54).

(۸) **خاطره گذر از سقف.** در تجربه ما پرواز و گذر از سقف اتاق یا عبور از اجسام سخت و موانع فیزیکی سابقه‌ای ندارد و رخ دادن آن در تجربه نزدیک به مرگ امری نوپدید و از علایم حیات پس از مرگ و فرافیزیکی بودن نفس است. برای نمونه ماریا، یک مهاجر در سیاتل آمریکا، به دلیل ایست قلبی در بیمارستان هاربورویو بستری شد و یک تجربه نزدیک به مرگ و خروج از کالبد داشت. او ادعا کرد در طول خروج از بدن، از سقف و دیوارهای بیمارستان عبور کرده و به بیرون رفته سپس یک کفش ورزشی را دیده که پنجه آن گیر کرده بود و روی لبه پنجره‌ای افتاده بود. وقتی ماریا این موضوع را برای کلارک، روان‌شناس جوانی که در بیمارستان به وی مشاوره می‌داد، تعریف کرد، او ابتدا بسیار شکاک بود و چون پیدا کردن آن از پایین ناممکن بود، برای بررسی روی لبه پنجره طبقه پنجم رفت و از گوشه آن خزید. همانطور که ماریا توصیف کرده، یک کفش آنجا بود. این اتفاق علاقه‌ای را در او برانگیخت که کلارک را به مطالعه تجربه

نزدیک به مرگ سوق داد (See Ring & Lawrence, 1993, pp. 223-229; Morse & Perry, 2002, p. 17).

۹) خواندن پدیدارهای ذهنی. آشنایی ما با پدیدارها و حالات ذهنی دیگران مانند احساسات، نیات و مقاصد آنان در این جهان با واسطه و غیر مستقیم است. به تعبیر فیلسوفان ذهن، کیفیات ذهنی از قبیل احساسات، شناخت‌ها، ادراکات حسی، حالات نیمه‌ادراکی یا شبه‌ادراکی، حالات کنشی، مانند قصد کردن، آرزو کردن و خواستن شخصی و مشارکت‌ناپذیر است. هر کسی مستقیماً، یعنی به نحو اول‌شخص، با علم حضوری و شفاف به حالات ذهنی خود آگاهی و دسترسی دارد، ولی دیگران در این معنا مشارکتی ندارند و مرجع آگاهی‌شان عبارت است از مدعای شخص یا نشانه‌ها و پدیدارهای فیزیکی ثانوی دال بر آنها. اما دسترسی به امور فیزیکی مانند شکل و قیافه شخص درونی، اختصاصی و به صورت اول‌شخص نیست، بلکه از بیرون در دسترس و در معرض ادراک دیگران و اصطلاحاً به نحو سوم‌شخص است. برای مثال، کسی که دچار درد شدید در شکم خویش است تنها خودش مستقیماً آن را احساس می‌کند، ولی گرفتن شکم و به خود پیچیدن علامتی است که دیگران از طریق آن پی به درد کشیدن وی می‌برند. بر اساس آنچه گذشت، ما تجربه خواندن ذهن دیگران به طور مستقیم را در زندگی خود نداریم. در مقابل، شماری از دارندگان تجربیات نزدیک به مرگ از درک مستقیم افکار، نیات، مقاصد و احساسات افراد دیگر خبر داده‌اند. نمونه‌ای از این مورد تجربه یکی از جانبازان و مدافعان حرم است. در جریان یک عمل جراحی، او برای مدت ۳ دقیقه علایم حیاتی را از دست داده، سپس به زندگی بازگشته است. او خاطره خود را چنین گزارش می‌کند:

دکتر جراح ماسک روی صورتش را درآورد و به اعضای تیم جراحی گفت: دیگه فایده نداره. مریض از دست رفت ... نگاهی به دستگاه‌ها و مانیتور اتاق عمل کردم. همه از حرکت ایستاده بودند! عجیب بود که دکتر جراح من، پشت به من قرار داشت، اما من می‌توانستم صورتش را ببینم! حتی می‌فهمیدم که در فکرش چه می‌گذرد! من افکار افرادی که داخل اتاق بودند را هم می‌فهمیدم. همان لحظه نگاهم به بیرون از اتاق عمل افتاد. پشت اتاق را می‌دیدم! برادرم با یک تسبیح در دست، نشسته بود و ذکر می‌گفت ... عجیب‌تر این که ذهن او را می‌توانستم بخوانم. او با خودش می‌گفت: خدا کند که برادرم برگردد. او دو فرزند کوچک دارد و سومی هم در راه است. اگر اتفاقی برایش بیفتد، ما با بچه‌هایش چه کنیم؟ کمی آن‌سوتر، داخل یکی از اتاق‌های بخش، یک نفر در مورد من با خدا حرف می‌زد! ... خالصانه می‌گفت: خدایا من را ببر، اما او را شفا بده. او زن و بچه دارد، اما من نه. یک‌باره احساس کردم که باطن تمام افراد را متوجه می‌شوم. نیت‌ها و اعمال آنها را می‌بینم ... (گروه فرهنگی شهید ابراهیم هادی، ۱۳۹۹، ص ۲۰-۲۱)

۱۰) **خاطره ارتباط فرازبانی.** بر اساس آنچه در باب پدیدارهای ذهنی گذشت، ارتباطات ما با دیگران در زندگی این جهانی معمولاً به صورت زبانی است و خاطره‌ای از ارتباط غیرزبانی نداریم. منظور از ارتباط زبانی ارتباط از طریق نشانه‌های وضعی و قراردادی است که در آن نشانه‌ها واسطه انتقال معنا هستند. این نشانه‌ها در مواردی ممکن است نه الفاظ بلکه علایم و اشکال باشند، مانند علایم راهنمایی‌وراندگی و یا تصاویر، حرکات دست و پا و غیره. نکته اساسی اینجا این است که همواره ارتباط و انتقال معانی و مقاصد و منظورهای ذهنی ما از طریق علایم رخ می‌دهند، که عمدتاً وضعی و در موارد محدودی غیر وضعی هستند. بنابراین ما خاطره‌ای از ارتباط بدون کاربست علائم، که رایج‌ترین آنها نشانه‌های زبانی لفظی هستند، نداریم. این در حالی است که تجربه‌های نزدیک به مرگ شکل دیگری از ارتباط را گزارش می‌کنند که در آن انتقال معانی به صورت مستقیم و بدون ابزار زبانی صورت می‌بندد و چنین چیزی فراتر از خاطرات ارتباطی معمول ما است. این شکل از ارتباط اغلب با عناوینی مانند «ارتباط تلپاتیک»^۱، «انتقال مستقیم فکر و احساس»، «زبان قلب/روان» یا رابطه قلب به قلب توصیف می‌شود. شماری از ویژگی‌های این گونه ارتباط بر اساس گزارش‌های موجود بدین قرار است: (۱) فراگیری و وضوح مطلق. اطلاعات، مفاهیم، احساسات و مقصودها به طور کامل، فوری و بدون هیچ امکان سوءتفاهمی منتقل می‌شوند. گویی کل یک کتابخانه از دانش در یک لحظه به ذهن فرد جاری می‌شود. (۲) غیرزبانی بودن. هیچ کلمه، صدا یا نشانه قراردادی به کار نمی‌رود. ارتباط از جنس «تفکر ناب» یا «احساس محض» است. (۳) چندبعدی بودن. یک پیام واحد می‌تواند حاوی اطلاعات، درک عمیق، عشق بی‌قیدوشرط و حکمت به صورت یکپارچه باشد (See Greyson, 2021, p. 156).

۱۱) **خاطره حضور به صرف اراده.** ما در خاطرات خود تجربه حضور در جایی به محض اراده کردن و بدون انجام یک رشته مقدمات مانند قدم زدن و حرکت تدریجی و یا استفاده از وسایل نقلیه را نداریم. افزون بر این باید از راه‌های خاصی گذر کنیم که فاقد موانع فیزیکی باشد. اما در تجربه‌های نزدیک به مرگ گزارش‌های متعددی از حضور در هر جایی که تجربه‌گر اراده کرده باشد وجود دارد. آن هم حضوری در لحظه و بدون کاربست کمترین ابزار و ادوات و امکان گذر از هرگونه مانع فیزیکی (See Muldoon and Carrington, 1929).

۱۲) **حضور در چند نقطه.** تجربه حضور همزمان در نقاط مختلف و دور از هم نیز در خاطرات ما غایب و از انتظاراتمان خارج است و معمولاً به آن فکر هم نمی‌کنیم. ولی در تجربه‌های نزدیک به مرگ گزارش‌هایی از این سنخ دیده می‌شود. در برخی موارد تجربه‌گر احساس می‌کند که «همه جا

هست» یا «در همه چیز حاضر است». این محدود به مشاهده یک صحنه خاص نیست، بلکه احساسی از شکسته شدن مرزهای فیزیکی است. تجربه‌گر ممکن است به طور همزمان در کنار اعضای خانواده خود در خانه باشد؛ در حال تماشای پزشکان در اتاق عمل باشد؛ و در عین حال، احساس کند در فضایی بیکران و پر از نور شناور است. افرادی که این حالت را تجربه می‌کنند اغلب تأکید می‌کنند که این یک احساس کاملاً واقعی و حتی «واقعی‌تر از واقعیت معمول» است. برای آنها محدودیت‌های فیزیکی بدن و مکان کاملاً از بین رفته است. کنت رینگ، استاد بازنشسته روان‌شناسی و از پیشگامان تحقیق در مورد تجربه نزدیک به مرگ، موارد متعددی از این پدیده را گردآوری کرده است. از این قبیل است تجربه نابینای مادرزادی به نام سارا که حضور و آگاهی همزمان از نقاط مختلف را گزارش داده است. او احساس می‌کرد که در یک «حالت کلی» قرار دارد و می‌تواند همه چیز را به طور همزمان و از همه جهات ببیند، گویی در مرکز یک میدان بینایی کامل قرار گرفته و حضور وی همزمان در فضاهای مختلف گسترده شده است (See Ring & Cooper, 1999; Greyson, 2021, p. 54).

۱۳ تجربه در زمان حال. برخی از اطلاعاتی که تجربه‌گران در اختیار می‌گذارند مربوط به گذشته و خاطرات پیشین تجربه‌گر نیست، بلکه دقیقاً مربوط به زمان تحقق تجربه است. از این قبیل است: (۱) اطلاعات بسیار دقیقی که تجربه‌گر از فضای پیرامون خود در اختیار می‌گذارد، مانند اطلاعاتی از اتاق عمل، فرایند عمل جراحی و احیا و رفتارها و گفتارهای تیم درمان. تجربه‌هایی از این دست با اطلاعاتی بسیار گسترده و دقیق در گزارش‌های اکثر محققان این زمینه به چشم می‌خورد. برای مثال، رینگ و لورنس در مورد دو بیمار گزارش داده‌اند که آنها چیزهایی را بیرون بیمارستان دیده بودند که در آن مکان‌ها بعینه یافت شدند و از تخت بیماران به هیچ شکلی قابل دیدن نبودند (See Ring & Lawrence, 1993, pp. 223-229). در سال ۱۹۹۱، پام رینولدز برای انجام یک عمل جراحی بسیار خطرناک مغز (هیپوترمی القایی) تحت بیهوشی عمیق قرار گرفت. تمام خون از مغز او تخلیه و فعالیت مغزی او به طور کامل متوقف شد، به طوری که دستگاه الکتروانسفالوگرام خط صاف را نشان می‌داد، چشم‌هایش با نوار بسته شده بود، هر گونه شنیدن امواج معمولی غیر ممکن بود، و بدن او نیز زیر پارچه‌هایی پنهان شده بود. پام بعداً گزارش داد که از بدن خود خارج شده و توانسته است عمل جراحی را از بالا تماشا کند. او ابزار جراحی خاصی را که شبیه «دندان چنگک» بوده به دقت توصیف کرد. همچنین صحبت‌های تبیم جراحی و نگرانی آنها در مورد اندازه رگ‌های خونی‌اش را شنید. مهم‌تر این‌که او ترانه خاصی که از دستگاه پخش موسیقی در اتاق عمل پخش می‌شد و همچنین نحوه روشن و خاموش کردن آن توسط پرستار را به یاد می‌آورد (See Sabom, 1998, pp. 29-36). (۲) دیدار با تازه‌درگذشتگان و خبر دادن از فوت آنها بدون اطلاع قبلی. سارتوری دیده‌های افراد در بستر مرگ را این گونه گزارش می‌کند که «آنان از دیدار با بستگان یا دوستانی خبر می‌دهند که در آن لحظه از درگذشتشان بی‌خبر بوده‌اند» (میلر، ۱۳۹۹، ب، ۲۷۸).

(۳) ملاقات با اشخاص یا موجوداتی که قبلاً نمی‌شناخته‌اند (Greyson, 2003). برخی از این گونه اطلاعات مربوط به فواصل مکانی بسیار دور (گاهی صدها کیلومتر فاصله) از تجربه‌گر و اطرافیان بوده و تحقیقات پسینی صدق مدعای تجربه‌گر را تأیید کرده است. نمونه‌هایی از این قسم را ویلیام دنتون در کتاب روح اشیا یا پژوهش‌ها و اکتشافات روان‌سنجی بررسی کرده است (See Denton, 1871). افزون بر این، محققان زیادی تلاش کرده‌اند تجربه‌های برون‌کالبدی (BE) را در یک زمینه رسمی‌تر، اغلب با استفاده از مدل «مشاهده از راه دور» یا «ادراک واقعی»، مطالعه کنند. از آن جمله است مطالعات دکتر چارلز تارت که مواردی منتخب از آن مانند تجربه «دوشیزه Z» در مجله انجمن تحقیقات روانی آمریکا^۱ منتشر شد. این موارد ظرفیت کسب اطلاعات دقیق در مورد یک مکان فیزیکی دوردست را در حالت برون‌کالبدی نشان می‌دهند (See Tart, 2006).

(۱۴) گذشته فزاتر از خاطرات. شماری از اطلاعاتی که تجربه‌گران در اختیار می‌گذارند مربوط به گذشته‌های بسیار دور و خارج از حوزه خاطرات و آگاهی پیشین تجربه‌گر است و بررسی‌های انجام‌شده درستی گزارش‌های تجربه‌گر را تأیید کرده است. اینها خاطرات واپس‌رانده^۲ یا فراموش‌شده نیستند، بلکه داده‌هایی هستند درباره افرادی که هرگز ملاقات نشده‌اند، یا وقایعی که هرگز برای فرد رخ نداده‌اند. از این قسم است ملاقات با اقوام فوت شده یا کشف برخی اسرار خانوادگی. ون لومل نمونه‌ای از تجربه یک کودک را به شرح زیر آورده است:

کودک پنج‌ساله‌ای که دچار مننژیت شده بود به کما رفت و وقتی بیدار شد گفت در دنیای دیگری دختر بچه‌ای را دیده که به او گفته است: «من خواهر تو هستم و یک ماه پس از به دنیا آمدنم مُردم. نام مادر بزرگات را بر من گذاشته بودند. پدر و مادرمان مرا به صورت کوتاه ریتجه^۳ صدا می‌کردند.» وقتی او بیدار شد و ماجرا را برای پدر و مادرش تعریف کرد، خشکشان زد. آن دو چند لحظه از اتاق بیرون رفتند و بعد برگشتند تا به او بگویند واقعاً خواهر بزرگ‌تری به نام ریتجه داشته است که یک سال پیش از تولد او بر اثر مسمومیت از دنیا رفته بود. (Lommel, 2010. p. 72)

(۱۵) مشاهده آینده. شماری از اطلاعاتی که تجربه‌گران در اختیار می‌گذارند وقایعی مربوط به آینده است، یعنی خارج از حوزه آگاهی پیشین تجربه‌گر و یا آگاهی همزمان او و حتی اطرافیان هوشیار وی. وقوع عینی این حوادث در زمان مطرح‌شده به نحو معناداری درستی تجربه و استقلال آن از عوامل

1. *Journal of the American Society for Psychical Research*
 2. repressed
 3. Reitje

طبیعی صرف را تأیید می‌کند. از آن جمله است تجربه دختری امریکایی به نام شیلا^۱ که در بانک اطلاعات «مؤسسه تحقیقات تجربه‌های نزدیک به مرگ»^۲ زیر نظر دکتر جفری لانگ^۳ ثبت شده است (Near Death Experience Research Foundation, No. 6267).

۱۶) تفاوت در اثرگذاری. تجربه‌های نزدیک به مرگ تأثیرات ژرف و چشمگیری در بینش‌ها، عواطف، ارزش‌ها و رفتارهای تجربه‌گر پدید می‌آورند. بروس گریسون بر آن است که تجربه‌های نزدیک به مرگ در اغلب موارد ارزش‌های شخص را متحول می‌کنند، ترس او از مرگ را می‌کاهد و معنایی تازه به زندگی‌اش می‌بخشند. این تجربه‌ها باعث می‌شوند مدار هوشیاری شخص، به جای خودمحوری، بر دیگر محوری متمرکز شود، بدون شرط عشق بورزد، سطح همدلی‌اش بالاتر رود، میلش به نمایش جایگاه و دارایی‌های مادی کاهش یابد، کمتر از مرگ بترسد و هوشیاری معنوی عمیق‌تری کسب کند (Greyson, 2006). همو بر آن است که مطالعات مختلفی با استناد به مدارک و شواهد نشان داده‌اند که تجربه نزدیک به مرگ در افراد زیادی باعث ارتقای طرز فکر، باورها و ارزش‌ها شده و اغلب به تحولات شخصی ارزشمندی انجامیده است. افراد تجربه‌گر معمولاً خود را بخشی جدایی‌ناپذیر از جهانی نیک‌خواه و هدفمند می‌دانند که در آن منافع شخصی، به‌خصوص به قیمت زحمت دیگران، جایی ندارد. بسیاری از کسانی که این پدیده را تجربه کرده‌اند، از آن به بعد مهربان‌تر شده، بیشتر بر مبنای معنویت زندگی می‌کنند و معتقدند مرگ ترسناک نیست، زندگی ورای این دنیا نیز ادامه دارد، عشق مهم‌تر از دارایی‌های مادی است و هر پیش‌آمدی دلیلی دارد (Greyson, 2006).

بر اساس تحقیقات گریسون و مودی از تأثیرات مهم این تجربه زدودن رغبت به خودکشی و بازدارندگی بسیار بالای آن برای تجربه‌گر و حتی برای کسانی است که از چنین تجربه‌هایی آگاهی پیدا می‌کنند (Moody, 2011, p. 107, 190). همچنین این تجربه موجب درک تازه‌ای از قانون زرین اخلاقی («با دیگران چنان رفتار کن که می‌خواهی با تو رفتار کنند») می‌شود که بر اساس آن دیگر این آموزه فقط نوعی دستورالعمل اخلاقی نیست، بلکه بینش و توصیفی از عملکرد متحد جهان هستی است (Greyson, 1992, p. 93).

جالب‌تر این که نه تنها تجربه نزدیک به مرگ موجب تحولات ژرفی در شخص تجربه‌گر شده، بلکه اطرافیان و شمار زیادی از پژوهشگران این عرصه را نیز تحت تأثیر قرار داده و بینش‌های آنان را دگرگون کرده است. ون لومل بیان کرده است که پیش از پژوهش در این زمینه مادی‌گرا و تقلیل‌گرایی تمام‌عیار بوده و به وجود خدا، ملکوت یا تجربه حقیقی دینی هیچ اعتقادی نداشته و باورش این بوده که مرگ

1. Sheila EP

2. Near-Death Experience Research Foundation

3. Jeffery Long

چیزی جز پایان حیات و مختومه شدن آن نیست. دکتر راولینگز مرگ را جز خاموشی و دین را جز حقه‌بازی نمی‌انگاشت. دکتر سابوم نیز تحقیقات خود را برای تبیین طبیعت‌گرایانه آغاز کرد، ولی هر اندازه پیش رفت این مسئله را نامحتمل‌تر یافت (نک. میلر، ۱۳۹۹ الف، ص ۲۰۶).

اکنون این سوال مطرح است که اگر تجربه نزدیک به مرگ چیزی جز بازخوانی تجربه‌های گذشته و درون‌داشت‌ها و خاطرات نهفته در ذهن نیست، پس چرا در گذشته چنین تأثیر ژرف و تحولات چندجانبه، وسیع و عمیقی را رقم زده و ناگهان این همه تغییرات در پی این تجربه پدید آمده است؟ مگر انسان بارها در زندگی خود به مرور خاطراتش نمی‌پردازد؟ چرا صدها بار مرور خاطرات کمترین تحول ژرفی را در اکثر آدمیان به بار نمی‌آورد، اما یک بار تجربه نزدیک به مرگ در بیشتر تجربه‌گران، از بنیادهای فکری و نظری گرفته تا نحوه سلوک و رفتار فردی و اجتماعی، تغییراتی فوق حد انتظار را سبب می‌شود؟

تجربه‌های مشترک

از جمله دلایلی که علیه نگره بازخوانی خاطرات در باب تجربه‌های نزدیک به مرگ اقامه می‌شود تجربه‌های مشترک است. تا آنجا که نویسنده جستجو کرده است چهار قسم از این تجربه‌ها شناسایی شده است:

۱) **اشتراکات بینا فرهنگی.** منظور از این قسم این است که تجربه‌های نزدیک به مرگ همه از سنخ یافتن نجات بخشی اختصاصی و یا امور دیگری که صرفاً با عقاید و فرهنگ خاص تجربه‌گر همخوانی داشته باشد نبوده و ساختار و ویژگی‌های مشترکی در اکثر قریب به اتفاق این گونه تجربه‌ها وجود دارد. برای مثال، تحقیقات نشان می‌دهد بسیاری از عناصر تجربه نزدیک به مرگ مانند تونل نور، احساس آرامش و دیدار با موجودات نورانی در فرهنگ‌های گوناگون مشترک هستند (Greyson, 2003). وجود این مشترکات نشانگر این است که تجربه‌های نزدیک به مرگ فراتر از افق خاطرات است و نگره بازخوانی خاطرات از توضیح آنها ناتوان است.

۲) **اشتراک فرافیزیولوژیک.** مراد از این قسم تجربه مشترک تجربه‌گرانی است که وضعیت فیزیولوژیک متفاوتی داشته و بر حسب برخی دیدگاه‌ها باید تجربه‌های متفاوتی داشته باشند، در حالی که در عمل این گونه نیست. نمونه‌ای از این دست اشتراک‌ها تجربه دیداری تونل توسط عموم تجربه‌گران است، با صرف نظر از این که چگونه به دنیا آمده باشند. بلکمور در این زمینه معتقد است اگر واقعا تجربه تونل بازسازی خاطره تولد از مسیر تنگ رحم باشد، پس کسانی که از طریق سزارین به دنیا آمده‌اند باید تجربه دیگری داشته باشند، در حالی که ظاهراً چنین نیست و پژوهشی در تأیید این وجود ندارد (Blackmore, 1991, p. 34-45).

۳) **اشتراک مرگ بالینی.** در برخی موارد دو یا چند نفر که دچار مرگ بالینی شده‌اند، در لحظه‌ای واحد، تجربه‌ای یکسان و ناظر به واقعیتی مشترک را از سر گذرانده‌اند. مثلاً یکدیگر را در حالت غیرجسمانی ملاقات کرده و از وضعیت یکدیگر مطلع شده‌اند (Atwater, 2008).

۴) **اشتراک شاهدان مرگ.** بنا به گزارش مودی نمونه‌ای از این تجربه‌ها که همه حاضران بر تأیید آن گواهی دادند به شرح زیر است:

پنج نفر از اعضای خانواده اندرسون در آتالانتا بر بالین مادرشان که در حال مردن بود حاضر بودند. از آنجا که بیماری دیرینه‌ای او را به این وضع رسانده بود، کسی در آن لحظه چندان از نظر روانی ملتهب نبود. چنان که یکی از دختران تعریف می‌کرد: ناگهان، نوری درخشان در اتاق ظاهر شد، که شباهت به هیچ نوری روی کره زمین نداشت. با آرنجم به خواهرم زدم که بینم آیا او هم می‌بیند و دیدم چیزی نمانده که چشمش از حلقه بیرون بزند... برادرم هم نفسش بند آمده بود. همه با هم چند لحظه‌ای آن را دیدیم و ترسیده بودیم. سپس نورهای دیگری دیده شد که به شکل دالان درآمدند. مادرشان از جسمش بیرون رفت و غرق در احساس مسرت و شادی از مسیر دالان آنجا را ترک کرد... (Moody, 2010, p. 13-14).

ریموند مودی بر آن است که «تجربه‌های نزدیک به مرگی که مشترک می‌شوند»^۱ شواهد عینی چندگانه‌ای به ما می‌دهند (Moody, 2010, p. 13-14). در مواردی کسانی که در ارتباط نزدیکی با شخص در حال مرگ هستند، مشترکاً در جریان تجربه نزدیک به مرگ قرار می‌گیرند. این گونه گزارش‌ها ارزش استنادی دارند، زیرا (۱) ماجرای خاصی را چندین نفر گزارش می‌کنند؛ (۲) نمی‌توان آنها را در قالب فرضیه‌های طبیعت‌گرایانه‌ای مانند کاهش اکسیژن یا افزایش کربن‌اکسید خون و دیگر اختلالات و آسیب‌های مغزی یا بازسازی و بازخوانی خاطرات توضیح داد. همچنین، از آنجا که غیرمنتظره رخ می‌دهند، نمی‌توان آنها را برآورده شدن آرزوها انگاشت و بر فرض که چنین چیزی نسبت به کسی محتمل باشد، تجربه مشترک و جمعی بر اساس انتظارات شخص واحد بعید است.

تجربه نابینایان

از شواهد درخور توجه پیرامون اصالت تجربه‌های نزدیک به مرگ و بطلان فروکاستن آن به خاطرات

۱. مثال مورد استناد مودی تجربه نزدیک به مرگ با خصوصیات و مؤلفه‌های پیش‌گفته نیست، ولی به لحاظ فلسفی نوعی کشف برزخی است که با آنها هم‌سنخ است.

پیشین یا دیگر تبیین‌های طبیعی، تجربه‌های دیداری نابینایان مادرزاد است. این گونه نابینایان در خواب هم تصاویر دیداری نمی‌بینند. کسانی که در پنج سال اول زندگی بینایی خود را از دست می‌دهند نیز اغلب در باقی عمر تخیل دیداری ندارند. با وجود این، وقتی پژوهشگران ۳۱ نفر نابینای دارای تجربه نزدیک به مرگ - که نزدیک به نیمی از آنان نابینای مادرزاد بودند - را مورد مطالعه قرار دادند متوجه شدند:

... نابینایان، حتی نابینایان مادرزاد، همان چیزهایی را درباره تجربه نزدیک به مرگ خود تعریف می‌کنند که افراد بینا می‌گویند؛ با این برتری مهم که هنگام تجربه نزدیک به مرگ و تجربه‌های برون‌کالبدی، قادر به دیدن بوده‌اند و آن اظهاراتی که مبتنی بر اطلاعات دیداری بوده و به هیچ شکل معمول دیگری دست‌یافتنی نبودند، می‌توانند شواهد تأییدکننده محسوب شوند. (Ring & Cooper, 1997, p. 101-147)

بنا به گفته پژوهشگران، نابینایان شرکت‌کننده در پژوهش، همچون بینایان، ادراکات خود را از این دنیا و آن دنیا توصیف می‌کردند. اغلب این توصیفات مفصل، موبه‌مو و گاه با ظرافتی بسیار دقیق و از نظری بی‌کم‌وکاست بیان می‌شد (Ring & Cooper, 1997, p. 125). نمونه‌ای از این موارد ماجرای یکی^۱ است. او دختر نابینای مادرزادی بود که در بیست و دو سالگی در پی حادثه رانندگی به کما رفت. بنا به گفته وی،

من هرگز چیزی ندیده بودم، نه نوری، نه سایه‌ای، نه هیچ چیز دیگری ... و در خواب‌هایم هیچ اثری از چیزی که قابل دیدن باشد، نبود. تنها طعم، لمس، صدا و بورا حس می‌کردم. اما خبری از هیچ تجربه دیداری از چیزی نبود.

ویکی پس از این حادثه متوجه شد که صحنه اتاق اورژانس را با وضوح کامل می‌بیند و تیم پزشکی سراسیمه در تلاش‌اند کسی را نجات دهند. او حلقه ازدواجش را شناخت (که از پیش با لمس آن فهمیده بود چه شکلی است) و متوجه شد آن شخص خود اوست که احتمالاً باید مرده باشد. او از سقف بیرون رفت و درختان، پرندگان و مردم را برای نخستین بار دید. «... باورنکردنی بود، چقدر زیبا بود و من نمی‌توانستم تصور کنم نور چگونه است». وی قبل از بازگشتش نیز با چند نفر که پیش از او درگذشته بودند دیدار کرده بود (Lommel, 2010, p. 24-26). ون لومل درباره تجربه ویکی می‌گوید:

براساس دانش کنونی پزشکی، چنین چیزی محال است ... مشاهداتی که ویکی گزارش کرد نمی‌تواند حاصل ادراک حسی یا سازوکار قشر مخ باشد و با توجه به جنبه‌های قابل بررسی آن نمی‌تواند ساخته و پرداخته تخیلات باشد. (Lommel, 2010, p. 26)

الیزابت کوبلر راس نیز که با تعدادی از تجربه‌گران نابینا به گفتگو پرداخته است می‌گوید: «در کمال تعجب دریافتم که این نابینایان قادرند رنگ و لباس و جواهرات افرادی را که در مجلس حاضر بوده‌اند به‌درستی توصیف کنند» (Kübler-Ross, 1983, p. 208). سارتوری نیز بر آن است که گزارش نابینایانی که در تجربه نزدیک به مرگ خود همه چیز را می‌بینند با گزارش تجربه‌گران بینا شباهت زیادی دارد. این شباهت‌ها از یک سو تأییدکننده شواهد تجربه‌گران بینا و از سوی دیگر نشانگر خالص بودن تجربه و حقیقت داشتن آن است (Sartori, 2008, p. 100). مودی نیز تجربه نزدیک به مرگ زن نابینایی را گزارش کرده که موبه مو توضیح می‌دهد وقتی پزشکان برای احیای او تلاش می‌کردند در اطرافش چه گذشته است (Moody, 1988).

استیو میلر نتیجه می‌گیرد که در برابر چنین تجربه‌هایی باید همه تبیین‌های طبیعت‌گرایانه سر تسلیم فرود آورند. زیرا در چنین مواردی شخص حافظه دیداری ندارد و تحریک الکتریکی مغز، اگر بتواند خاطراتی از طعم‌ها و صداها را فعال کند، اما خاطره‌ای تصویری وجود ندارد تا آن را فعال کند. بنابراین این نگرستن با چشم فیزیکی رخ نمی‌دهد که بسته و بی‌استفاده بر تخت بیمارستان افتاده است. آنان بدون شک به واسطه «چشمان» والاتری متعلق به بدن معنوی می‌بینند که دیگر در بند محدودیت‌های یک جفت چشم فیزیکی که ترکشان کرده نیست (میلر، ۱۳۹۹، ص ۲۶۶).

تجربه کودکان

استیو میلر بر آن است که تجربه‌های نزدیک به مرگ کودکان شواهدی بی‌همتا در اختیارمان قرار می‌دهند (میلر، ۱۳۹۹، ص ۲۵۲). ملوین مورس پژوهشگر و متخصص اطفال، به مدت سه سال با تشکیل تیم هشت نفره‌ای با انواع تخصص‌های مرتبط، روی کودکانی که در بیمارستان اطفال شهر سیاتل تجربه نزدیک به مرگ داشته‌اند تحقیق و بررسی کرد. او دریافت که بیش از ۵۰ درصد کودکانی که از بیماری‌های مهلک نجات یافته بودند، تجربه نزدیک به مرگ داشته‌اند، اما کودکان مبتلا به بیماری‌های سخت، ولی غیر مهلک، چنین تجربه‌هایی را گزارش نکرده‌اند (Morse et al., 1986, pp. 1110-1114). از طرف دیگر، تجربه‌های نزدیک به مرگ کودکان مشابه تجربه‌های بزرگسالان است، در حالی که آنان هنوز خاطرات زندگی طولانی‌ای ندارند (Morse & Perry, 1990; Lommel, 2010, p. 71-79). از همین رو، معمولاً در تجربه‌های آنها مرور زندگی یا دیدار با اقوام و آشنایان فوت‌شده کمتر پیش می‌آید، دو تفاوتی که به واسطه سن کم کودک و تجربه‌های اندکش در زندگی قابل انتظار است (Morse et al., 1986, pp. 177-193).

ریموند مودی، پس از بررسی تحقیقات گسترده مورس، مطلب را با این سخن وی به پایان می‌برد:

در آموزشکده پزشکی ما را آموخته‌اند که برای مسائل پزشکی ساده‌ترین راه را بیابیم. من پس از بررسی همه آرائی که برای توضیح تجربه‌های نزدیک به مرگ وجود دارد، بر آنم که ساده‌ترین توضیح برای چنین تجربه‌هایی این است که آنها نگاهی کوتاه به جهانی ورای این جهان‌اند. چرا چنین نباشد؟ من همه تبیین‌های پیچ‌درپیچ روان‌شناختی و فیزیولوژیک موجود درباره این تجربه‌ها را خوانده‌ام، هیچ یک از آنها چندان قانع‌کننده به نظر نمی‌آیند.

(Moody, 1988, p. 108)

نتیجه‌گیری

چنان که گذشت، تجربه نزدیک به مرگ تجربه‌ای دیرپا است که در عصر حاضر از جهات مختلف علمی، فلسفی و الهیاتی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. از جمله تبیین‌های طبیعی و تقلیل‌گرایانه روان‌شناختی این تجربه‌ها نگره بازخوانی و بازسازی خاطرات است. این رویکرد از جهات مختلفی ناموفق و در حمایت از تقلیل‌گرایی و فیزیکالیسم ناتوان است. از مشکلات اساسی این نگره نه تنها فقدان پشتوانه‌های علمی لازم، که تعارض با داده‌ها و چگونگی انطباق قوانین علمی با ویژگی‌های این گونه از تجربه‌هاست. همچنین دیدگاه یادشده از جهات متعددی گرفتار مغالطه قیاس مع الفارق است و تفاوت‌های گسترده، ژرف، آشکار، متنوع و متعدد این تجربه‌ها با خاطرات گذشته و نحوه بازخوانی آنها را به کلی نادیده می‌گیرد. افزون بر این، نه تنها تجربه‌های یادشده ردپایی در سوابق ذهنی اشخاص تجربه‌گر ندارد، بلکه بسیاری از درونمایه‌های آنها به کلی از تجربه‌های عمومی و حافظه بشری در این جهان خارج است و سابقه‌ای در خاطرات معمول بشر برای آنها نمی‌توان یافت. اشتراکات چندگانه این تجربه‌ها و رخ دادن آنها برای گروه‌های ویژه‌ای چون نابینایان مادرزادی، که اساساً فاقد تجربه دیداری هستند، وجوه دیگری از نادرستی این گمانه را آفتابی می‌کند.

■ تعارض منافع

■ نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

فهرست منابع

- اوپانشادها. (۱۳۵۶). (محمد داراشکوه، مترجم؛ تاراچند و سید محمدرضا جلالی نائینی، مصححان؛ چاپ دوم). انتشارات طهوری.
- البعلبکی، منیر. (۱۹۹۰). الموسوعة المورد العربیه (جلد ۱). دارالعلم.
- فاکس، مارک. (۱۳۹۹). تاریخچه‌ای از تجربه‌های نزدیک به مرگ. در زندگی پس از مرگ (فروغ کیانزاده، مترجم). پاریس.
- فلاحتی، حمید، فعالی، محمدتقی، و الله‌بداشتی، علی. (۱۳۹۸). تناسخ و مسئله تجربه‌های نزدیک به مرگ. فلسفه دین، ۱۶(۲)، ۳۲۹-۳۴۹. <https://doi.org/10.22059/JPHT.2019.266068.1005597>
- کریشنان، راداسروپالی. (۱۳۸۲). تاریخ فلسفه شرق (جلد ۱) (خسرو جهانداری، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی. گروه فرهنگی شهید ابراهیم هادی. (۱۳۹۹). سه دقیقه در قیامت: تجربه‌ای نزدیک به مرگ. انتشارات شهید ابراهیم هادی.
- مودی، ریموند. (۱۳۷۳). زندگی پس از زندگی (شهناز انوشیروانی، مترجم؛ چاپ دوم). مؤسسه خدمات فرهنگی رسا. میلر، استیو. (۱۳۹۹ الف). تبیین‌های طبیعت‌گرایانه برای تجربه‌های نزدیک به مرگ. در زندگی پس از مرگ (فروغ کیانزاده، مترجم). پاریس.
- میلر، استیو. (۱۳۹۹ ب). آیا تجربه‌های نزدیک به مرگ گواهی بر وجود خداوند هستند؟ در زندگی پس از مرگ (فروغ کیانزاده، مترجم). پاریس.
- نجاتی، محمد. (۱۳۸۹). تبیین و بررسی سازگاری یا ناسازگاری اصالت وجود صدرایی و مسئله ابطال تناسخ ملکی. قیسات، ۵۸(۵)، ۱۱۵-۱۳۰.
- ویسی، زاهد. (۱۳۸۶). گذاری انتقادی بر مفهوم تناسخ و بازسازی آن در دین‌واره‌های نوین. کتاب نقد، (۴۵)، ۳۵۲-۳۲۴.

References

- Al-Baalbaki, M. (1990). *Al-Mawrid al-musu'ah al-'arabiyyah* (Vol. 1). Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Atchinson, D. A., Valentine, E. L., Gibson, G., Thomas, H. A., Oh, S., Ahpyo, Y., Lacherez, P., & Mathur, A. (2013). Vision in water. *Journal of Vision*, 13(11), Article 4. <https://doi.org/10.1167/13.11.4>
- Atwater, P. M. H. (2008). Is the afterlife what we think it is? A challenge from near-death experiences. *Atlantis Rising Magazine*, 71.
- Blackmore, S. J. (1991). Near-death experiences. *Skeptical Inquirer*, 16, 34-45.
- Bryant, C. D., & Peck, D. L. (Eds.). (2009). *Encyclopedia of death and the human experience*. SAGE Publications.

- Buhlman, W. (2009). *Adventures beyond the body* [e-book]. HarperCollins e-books.
- Bush, N. E. (1983). The near-death experience in children: Shades of the prison-house reopening. *Anabiosis: The Journal of Near-Death Studies*, 3(2), 177–193. <https://doi.org/10.17514/1983-3-2-pp177-193>
- Denton, W., & Denton, E. M. F. (1871). *The soul of things; or psychometric researches and discoveries*. William Denton.
- Elsaesser Valarino, E. (1997). *On the other side of life: Exploring the phenomenon of the near-death experiences* (M. H. Escobar, Trans.). Plenum Press.
- Fallahti, H., Fa'ali, M. T., & Allahbedashti, A. (2019). Reincarnation and the issue of near-death experiences. *Philosophy of Religion*, 16(2), 329-349. <https://doi.org/10.22059/JPH.T.2019.266068.1005597> [In Persian]
- Fox, M. (2020). A history of near-death experiences. In F. Kianzadeh (Trans.), *Life after death*. Parsik. [In Persian]
- Gibson, J. J. (1950). *The perception of the visual world*. The Riverside Press Cambridge, Massachusetts Printed in the U.S.A.
- Greyson, B. (2003). Incidence and correlates of near-death experiences in a cardiac care unit. *General Hospital Psychiatry*, 25(4), 269-276. [https://doi.org/10.1016/s0163-8343\(03\)00042-2](https://doi.org/10.1016/s0163-8343(03)00042-2)
- Greyson, B. (2006). Near-death experiences and spirituality. *Zygon*, 41(2), 393-414.
- Greyson, B. (2021). *After: A doctor explores what near-death experiences reveal about life and beyond*. St. Martin's Essentials.
- Greyson, B., & Bush, N. E. (1992). Distressing near-death experiences. *Psychiatry*, 55(1), 95-110. <https://doi.org/10.1080/00332747.1992.11024583>
- Lommel, P. van. (2010). *Consciousness beyond life*. HarperCollins.
- Miller, S. (2020a). Naturalistic explanations for near-death experiences. In F. Kianzadeh (Trans.), *Life after death*. Parsik. [In Persian]
- Miller, S. (2020b). Do near-death experiences provide evidence for the existence of God? In F. Kianzadeh (Trans.), *Life after death*. Parsik. [In Persian]
- Moody, R. (1994). *Life after life* (S. Anoushirvani, Trans.; 2nd ed.). Rasa Cultural Services Institute. (Original work published 1975) [In Persian]
- Moody, R. A. (1975). *Life after life: The investigation of a phenomenon—survival of bodily death*. HarperOne. (Original work published 1975)
- Moody, R. A. (1978). *Reflections on life after life* (Bantam ed.). Bantam Books.
- Moody, R. A. (1988). *The light beyond*. Bantam Books.
- Moody, R. A. (2010). *Glimpses of eternity*. Guideposts.
- Moody, R. A., & Perry, P. (2011). *The light beyond* [e-book]. <https://www.ebooks.com/>
- Morse, M., & Perry, P. (1990). *Closer to the light*. Villard Books.

- Morse, M., & Perry, P. (2002). *Closer to the light: Learning from the near-death experiences of children* [e-book]. <https://www.ebooks.com/>
- Morse, M., Castillo, P., Venecia, D., Milstein, J., & Tyler, D. C. (1986). Childhood near-death experiences. *American Journal of Diseases of Children*, 140(11), 1110-1114. <https://doi.org/10.1001/archpedi.1986.02140250036031>
- Muldoon, S. J., & Carrington, H. (1929). *The projection of the astral body*. Rider & Co.
- Najati, M. (2010). Explanation and examination of the compatibility or incompatibility of Sadra's principality of existence and the issue of refuting earthly reincarnation. *Qabasat*, 58, 115-130. [In Persian]
- NDERF. (n.d.). *Near-death experience: Entry 6267*. Near-Death Experience Research Foundation. Retrieved October 26, 2023, from https://www.nderf.org/Experiences/Inderf_6267.html
- Palmer, S. E. (1999). *Vision science: Photons to phenomenology*. MIT Press.
- Pedrotti, F. L., Pedrotti, L. M., & Pedrotti, L. S. (2017). *Introduction to optics* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Poynton, C. (2012). *Digital video and HD: Algorithms and interfaces* (2nd ed.). Morgan Kaufmann.
- Radhakrishnan, S. (2003). *History of philosophy: Eastern and western* (Vol. 1) (K. Jahandari, Trans.). Elmi Farhangi Publications. (Original work published 1952) [In Persian]
- Ring, K. (1985). *Heading toward omega: In search of the meaning of the near-death experience*. William Morrow.
- Ring, K. (2000). *Lessons from the light: What we can learn from the near-death experience*. Moment Point Press.
- Ring, K., & Cooper, S. (1997). Near-death and out-of-body experiences in the blind: A study of apparent eyeless vision. *Journal of Near-Death Studies*, 16 (2), 101-147.
- Ring, K., & Cooper, S. (1999). *Mindsight: Near-death and out-of-body experiences in the blind* [Monograph]. William James Center for Consciousness Studies, Institute of Transpersonal Psychology.
- Ring, K., & Lawrence, M. (1993). Further evidence for veridical perception during near-death experiences. *Journal of Near-Death Studies*, 11 (4), 223-229.
- Ring, K., (1985A). *Complete Numbers Starting with 1*, 1st Ed, 1985-12-17 - Harper Perennial.
- Roedding, J. (1991). Birth and suicide. *Pre- and Peri-Natal Psychology Journal*, 6 (2), 145-169.
- Ross, E. K. (1983). *On children and death*. Macmillan.
- Sabom, M. (1998). *Light & death: One doctor's fascinating account of near-death experiences* [e-book]. HarperCollins Christian Publishing.

- Sartori, P. (2008). *The near-death experiences of hospitalized intensive care patients*. The Edwin Mellen Press.
- Shahid Ebrahim Hadi Cultural Group. (2020). *Se daghiqeh dar qiyamat: Tajrobehî nazdik be marg*. Shahid Ebrahim Hadi Publications. [In Persian]
- Tart, C. (2006, April 5). *A future for dualism as an empirical science?* [Conference presentation]. Institute of Transpersonal Psychology, Palo Alto, CA, United States.
- The Upanishads*. (1977). (Prince M. Dara Shikoh, Trans.; Dr. Tara Chand & S. M. R. Jalali Naini, Eds.; 2nd ed.). Tahuri Publications. (Original work published ca. 7th-5th century BCE) [In Persian]
- Veisi, Z. (2007). A critical review of the concept of reincarnation and its reconstruction in modern religio-mythologies. *Ketab-e Naghd*, 45, 324-352. [In Persian]
- www.nderf.org, Entry Number: 6267.

